

ΓΕΝΕΣΙΣ ΚΑΙ ΦΘΟΡΑ Η ΚΥΚΛΙΚΗ ΚΙΝΗΣΗ ΤΗΣ ΖΩΗΣ

Σκοπὸς αὐτῆς τῆς μελέτης εἶναι νὰ ἐξετάσω ἐν συντομίᾳ καὶ βάσει τῶν ἀρχαίων κειμένων αὐτὴν τὴν ἀντιθετικὴ σύζευξη ποὺ ὑποδηλώνει ὁ τίτλος καὶ ποὺ περιλαμβάνει τὸ σύνολο τῆς ζωῆς ἢ, καλύτερα, ὀρίζει τὰ ὅριά της, πρὶν καὶ μετὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα δὲν ὑπάρχει. Εἶναι βεβαίως φυσικὸ νὰ μᾶς ἐνδιαφέρει περισσότερο καὶ νὰ στρέφουμε τὴν προσοχή μας ὄχι στὴν ἀρχή, ἀλλὰ στὸ τέλος τῆς ζωῆς, ἀφοῦ αὐτὸ τὸ τέλος μας συνταράσσει, καθὼς εἴμαστε μέχρι τότε ἐξοικειωμένοι μὲ τὴν ὑπαρξή της καὶ ὄχι μὲ τὴν ἐξαφάνισή της. Ἡ ὑπαρξιακὴ ἀντίφασή μας εἶναι ὅτι δὲν μπορούμε νὰ γνωρίζομε τίποτε οὔτε γιὰ τὴν δική μας ἀρχὴ οὔτε γιὰ τὸ δικό μας τέλος, παρὰ μόνο γιὰ τὴν ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τῶν ἄλλων. Αὐτὴν τὴν ἄγνοια εἰκονογραφεῖ παραστατικὰ ὁ Πλούταρχος, ὅταν ἐπιχειρεῖ νὰ παρηγορήσει τὸν Ἀπολλώνιο γιὰ τὸν θάνατο τοῦ γιοῦ του συνδέοντας τὰ μετὰ θάνατον μὲ τὰ πρὸ τῆς γενέσεως: *εἰς τὴν αὐτὴν οὖν τάξιν οἱ τελευτήσαντες καθίστανται τῇ πρὸ τῆς γενέσεως. ὥσπερ οὖν οὐδὲν ἦν ἡμῖν πρὸ τῆς γενέσεως οὗτ' ἀγαθὸν οὔτε κακόν, οὕτως οὐδὲ μετὰ τὴν τελευτήν... ἡ γὰρ αὕτη κατάστασίς ἐστι τῇ πρὸ τῆς γενέσεως ἢ μετὰ τὴν τελευτήν*¹.

Ἐξετάζοντας λοιπὸν τὴν φθορά, εἶναι ἀδύνατο νὰ μὴ σκεφθοῦμε τὴν ἀφετηρία αὐτῆς τῆς φθορᾶς, τὴν αἰτία ὑπάρξεως τῆς φθορᾶς, ἢ ὁποῖα δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν γένεση: καὶ γιὰ νὰ εἴμαστε πιὸ ἀκριβολόγοι, τὴν γένεση ἐνὸς φθαροῦ. Ἀπὸ τὴν στιγμή ποὺ θὰ λάβει ὑπόσταση, ἀπὸ τὴν στιγμή ποὺ θὰ ἐμφανισθῇ κάτι τὸ ὁποῖο εἶναι προορισμένο νὰ φθαρῇ, ἀπὸ τὴν στιγμή ποὺ θὰ ὑπάρξει γένεσις, αὐτομάτως ἀρχίζει καὶ ἡ διαδικασία τῆς φθορᾶς. Αὕτὴ ἡ ἀκραία φιλοσοφικὴ ταύτιση δύο τελειῶς ἀντιθέτων ἐννοιῶν ἀπαντᾷ ὅχι σπάνια σὲ

1. Πλουτ. *Ἠθικά* 109E 6-F5. Ἀμέσως μετὰ (110A 3-5) ὁ Πλούταρχος παραθέτει ἓνα ἀπόθεγμα τοῦ Ἀρκεσιλάου, τὸ ὁποῖο χαρακτηρίζει ὡς *χαρίεν* καὶ τὸ ὁποῖο κάνει λόγο γι' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἄγνοια: Ἀπ' ὅλα τὰ θεωρούμενα κακὰ ὁ θάνατος εἶναι τὸ μόνο ποὺ ὅταν εἶναι παρὸν δὲν μᾶς στενοχωρεῖ, ἐνῶ ὅταν ἀπουσιάζει καὶ ἀναμένεται μᾶς προξενεῖ λύπη. Ἐννοεῖ φυσικὰ τὸν δικό μας θάνατο.

ἀρχαῖα ἑλληνικὰ κείμενα, στὰ ὁποῖα οἱ δύο λέξεις ἐμφανίζονται ἢ μία δίπλα στὴν ἄλλη. Εἶναι φυσικὸ νὰ ἀνατρεξοῦμε πρῶτα σ' ἕναν ἀπὸ τοὺς πρωτοπόρους ἐκείνους προσωκρατικοὺς φιλοσόφους, στὸν σκοτεινὸ Ἡράκλειτο, τὸν φιλόσοφο ποὺ κατ' ἐξοχὴν διδάσκει τὴν ἐνότητα τῶν ἀντιθέσεων. Σύμφωνα, λοιπόν, μὲ τὸ παράθεμα ἀπὸ τὸ ἴδιο ἔργο τοῦ Πλουτάρχου ὁ Ἡράκλειτος δίδασκε ὅτι ταῦτό [γ' ἐν] *ζῶν καὶ τεθνηκὸς καὶ [τὸ] ἐρηγητὸς καὶ καθευδὸν καὶ νέον καὶ γηραιόν* (ἀπ. 88 VS). Καὶ σχολιάζει ὁ Πλούταρχος: *τάδε γὰρ μεταπεσόντα ἐκεῖνά ἐστι, κακεῖνα πάλιν μεταπεσόντα ταῦτα. ... Καὶ ὁ τῆς γενέσεως ποταμὸς οὗτος ἐνδελεχῶς ῥέων οὔποτε στήσεται καὶ πάλιν ὁ ἐξ ἐναντίας αὐτῷ ὁ τῆς φθορᾶς εἶτε Ἀχέρων εἶτε Κωκυτὸς καλούμενος ὑπὸ τῶν ποιητῶν* (106E 3-12). Μιὰ συνεχῆς κίνηση λοιπὸν ἢ ζωὴ ἀπὸ τὴν γένεση στὴν φθορὰ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν φθορὰ στὴν γένεση.

Οἱ εὐκαιρίες ποὺ μποροῦσαν νὰ ἔχουν οἱ φιλόσοφοι, γιὰ νὰ στοχασθοῦν ἐπ' αὐτοῦ τοῦ θέματος, ἦταν πολλές. Ὁ Πορφύριος, νέοπλατωνικὸς φιλόσοφος τοῦ 3^{ου} αἰῶνος μ.Χ., ἀναλύοντας τὴν Ὀμηρικὴ ποίηση καὶ ἐξετάζοντας τὸ ἐπεισόδιο τῆς Κίρκης καταφεύγει στὴν ἀλληγορικὴ ἐρμηνεία: πιστεύει ὅτι πίσω ἀπὸ τὸ ὄνομα τῆς Κίρκης κρύβεται ἡ *περίοδος καὶ περιφορὰ τῆς παλιγγενεσίας*, καθὼς ἡ γνωστὴ αὐτὴ μάγισσα τῆς ἀρχαιότητος ἐθεωρεῖτο κόρη τοῦ Ἥλιου, ὁ ὁποῖος συνάπτει *πᾶσαν φθορὰν γενέσει καὶ γένεσιν αὐ' πάλιν φθορᾷ*². Ἐξ ἄλλου ἀπὸ τὰ ἀπόκρυφα ἔργα τοῦ ὀνομαζομένου Ἐρμῆ τοῦ Τρισμεγίστου μαθαίνομε ὅτι *χωρὶς φθορᾶς οὐδὲ γένεσις δύναται συστήναι· πάση δὲ γενέσει φθορὰ ἐπεται, ἵνα πάλιν γένηται· τὰ γὰρ γιγνόμενα ἐκ τῶν φθειρομένων ἀνάγκη γίγνεσθαι, φθείρεσθαι δὲ τὰ γιγνόμενα ἀνάγκη, ἵνα μὴ στῇ ἡ γένεσις τῶν ὄντων*³. Μ' ἄλλα λόγια, ἂν σταματήσει ἡ φθορὰ, θὰ σταματήσει καὶ ἡ γένεση.

Κορυφαία ἔκφραση αὐτῆς τῆς κυκλικῆς πορείας ἀπὸ τὴν ζωὴ στὸν θάνατο καὶ ἀπὸ τὸν θάνατο στὴν ζωὴ ἀποτελεῖ ἡ πλατωνικὴ θεωρία περὶ ἀθανασίας τῆς ψυχῆς, ἡ ὁποία θέλει νὰ ἐπιβεβαιώσει τὸν παλαιὸν λόγον ποὺ ὑποστήριξε ὅτι οἱ ψυχὲς πηγαίνουν στὸν Ἄδη καὶ πάλιν ἐπιστρέφουν ἀπὸ ἐκεῖ. Τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι οὐδαμῶθεν ἄλλοθεν γίνονται οἱ ζῶντες ἢ ἐκ τῶν τεθνεώτων. Καὶ αὐτὸ ἰσχύει ὄχι μόνο γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ἀλλὰ καὶ κατὰ ζῶων πάντων καὶ φυτῶν, καὶ *ξυλλήβδην ὅσαπερ ἔχει γένεσιν*⁴.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἔγραψε πραγματεία μὲ τίτλο *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς*, ἡ ὁποία ἐντάσσεται στὰ φυσικὰ συγγράμματά του. Σ' αὐτὴν ἐξετάζει τὸ θέμα τῆς γενέσεως καὶ τῆς φθορᾶς λεπτομερέστερα. Καὶ αὐτὸς συμφωνεῖ γι' αὐτὴν τὴν κυκλικὴ κίνηση: *εἰ ἄρα τινὸς ἐξ ἀνάγκης ἀπλῶς ἡ γένεσις, ἀνάγκη ἀνακυκλεῖν καὶ ἀνακάμπτειν· ἀνάγκη γὰρ ἥτοι πέρας ἔχειν τὴν γένεσιν ἢ μὴ, καὶ εἰ μὴ, ἢ εἰς*

2. Τὴν γνώμη αὕτη διασώζει ὁ Στοβαῖος, *Ανθ.* 1.49.60.

3. Βλ. ἐπίσης Στοβ. *Ανθ.* 3.11.31.

4. Πλατ. *Φαῖδ.* 70C 6-D 8. Βλ. ἐπίσης ὁλόκληρη τὴν συζήτηση μεταξὺ Σωκράτους καὶ Κέβητος μέχρι 72E.

εὐθὺν ἢ κύκλῳ⁵. Καὶ καταλήγει ἐπαγωγικῶς: διὸ ἀνάγκη κύκλῳ εἶναι. Αὐτὸ ποὺ συμβαίνει, ὅταν φαινομενικὰ κάτι φθείρεται καὶ καταστρέφεται χωρὶς νὰ ἀνακάμπτει (ὅπως συμβαίνει π.χ. μὲ τὸν θάνατο ἐνὸς ἀνθρώπου), εἶναι ὅτι σὲ μερικὲς κυκλικὲς κινήσεις αὐτὸ ποὺ ἀναπαράγεται δὲν εἶναι τὸ ἄτομο ἀλλὰ τὸ εἶδος⁶.

Πρὶν ὅμως ἀπὸ τὸν φιλοσοφικὸ λόγον, ὁ ποιητικὸς λόγος μὲ τὰ ἀνεπανάληπτα λόγια τοῦ Ὅμηρου πρόλαβε νὰ ἐκφράσει αὐτὴ τὴν θεμελιακὴ σκέψη τῆς ἀέναντος γενέσεως καὶ φθορᾶς, αὐτοῦ τοῦ ἀτελείωτου κύκλου τῆς ζωῆς. Πρόκειται γιὰ τὴν περιφημὴ παρομοίωση τῶν φύλλων, ἡ ὁποία τόσο πολὺ θαυμάστηκε ἀπὸ μεταγενέστερους (Z 146-9):

οἷη περ φύλλων γενεή, τοίη δὲ καὶ ἀνδρῶν.
φύλλα τὰ μὲν τ' ἄνεμος χαμάδις χέει, ἄλλα δέ θ' ὕλη
τηλεθόωσα φύει, ἔαρος δ' ἐπιγίγνεται ὥρη.
ὥς ἀνδρῶν γενεὴ ἡ μὲν φύει ἡ δ' ἀπολήγει.

Ὡσὰν τῶν φύλλων ἡ γενεὰ καὶ τῶν ἀνθρώπων μοιάζει,
π' ἄλλα τῶν φύλλων ἄνεμος στὸ χῶμα τὰ τινάζει
κι ἄλλα ἀπ' τὸ δάσος τὸ χλωρὸ τὴν ἄνοιξη πετιοῦνται,
ὅμοια, ἄλλες τῶν θνητῶν γενιὲς σβήνουν, κι ἄλλες γεννιοῦνται⁷.

Πιὸ κάτω στὴν ραψωδία Φ (464-6) ἀπὸ τὸ στόμα ἐνὸς θεοῦ αὐτὴ τὴν φορὰ, τοῦ Ἀπόλλωνος, ἀκοῦμε περὶ τοὺς τὰ ἴδια λόγια⁸. Μιλάει ὁ θεὸς γιὰ τοὺς ἀνθρώπους,

οἱ φύλλοισιν ἔοικότες ἄλλοτε μὲν τε
ζαφλεγέες τελέθουσιν, ἀρούρης καρπὸν ἔδοντες,
ἄλλοτε δὲ φθινύθουσιν ἀκήριοι.

ποὺ μοιάζουνε μὲ φύλλα κι ἄλλοτε
ὅλο ζῶν γεμάτοι τρῶνε τοὺς καρποὺς τῆς γῆς
κι ἄλλοτε χωρὶς ψυχῇ πεθαίνουν.

5. *Περὶ γενέας καὶ φθορᾶς*. 338a 4-6.

6. Αὐτόθι 338b 7 ἐξ.

7. Μετάφραση Γ. Ψυχουντάκη, Ἡράκλειο 1995. Ὁ Κλήμης στὸ ἔργο του *Στρωματεῖς* (6.2.5) θεωρεῖ ὅτι πρὶν ἀπὸ τὸν Ὅμηρο εἶχε χρησιμοποιήσει αὐτὴν τὴν εἰκόνα ὁ μυθικὸς ποιητὴς Μουσαῖος μὲ τοὺς ἐξῆς στίχους (ἀπ. 25 Kinkel):

ὥς δ' αὐτῶς καὶ φύλλα φύει ζεῖδωρος ἄρουρα
ἄλλα μὲν ἐν μελίησιν ἀποφθίνει, ἄλλα δὲ φύει
ὥς δὲ καὶ ἀνθρώπων γενεὴν καὶ φύλλων ἐλίσσει.

8. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι καὶ τὰ δύο ἀνωτέρω ὁμηρικὰ ἀποσπάσματα τὰ χρησιμοποιεῖ ὁ Πλούταρχος στὸ μνημονευθεὲν ἔργο του *Παραμυθητικὸς πρὸς Ἀπολλώνιον* (104E-F).

Πρόκειται για ιδέα και εικόνα που έληξε πολλούς ποιητές σε τέτοιο βαθμό, ώστε κατέληξε να γίνει κοινός τόπος. Ο Σημωνίδης (ἀπ. 8 W), ο Μίμνερος (ἀπ. 2 W), ο Ἀριστοφάνης (Ὅρνιθ. 865) εξέφρασαν ανάλογες σκέψεις. Ἐπίσης στην Π. Διαθήκη βρίσκουμε την ίδια εικόνα, τόσο στον Ἡσαΐα (40. 6)⁹, όσο και στην Σοφία Σειράχ (14. 18-21) πράγμα που δείχνει ότι είναι μιὰ ἀπὸ τις ιδέες που ταξιθεύουν ἀπὸ λαὸ σε λαὸ. Ἀξίζει νὰ προσέξουμε ιδιαίτερα τὸ κείμενο ἀπὸ τὴν Σοφία Σειράχ, ὅπου ἡ ὁμηρικὴ ἐπίδραση εἶναι πιθανή, ἀφοῦ τὸ βιβλίο αὐτὸ τῆς Π. Δ. γράφτηκε τὸν 2^ο αἰ. π.Χ.:

*ὡς φύλλον θάλλον ἐπὶ δένδρου δασέος,
τὰ μὲν καταβάλλει, ἄλλα δὲ φύει,
οὕτως γενεὰ σαρκὸς καὶ αἵματος,
ἡ μὲν τελευτᾷ, ἑτέρα δὲ γεννᾶται.*

Ἀντιμετωπίζοντας λοιπὸν τὴν φθορὰ ὡς ἐντελῶς ἀπαραίτητο συστατικὸ της ζωῆς, δηλαδή ὡς τὸ ἓνα ἀκράϊο ὄριό της (τὸ ἄλλο εἶναι ἡ γένεσις), εἶναι φυσικὸ νὰ ἀποκτᾶμε διαφορετικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἴδια τὴν ζωή. Ὁ Πλούταρχος ἐκφράζει ρεαλιστικὰ αὐτὴ τὴν ἀντίληψη περὶ ζωῆς *πᾶσα θνητὴ φύσις ἐν μέσῳ γενέσεως καὶ φθορᾶς* (Περὶ τοῦ Εἰ τοῦ ἐν Δελφοῖς 392Α).

Ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη συνδέει μ' αὐτὸν τὸν νηφάλιο ἀλλὰ ἀκράϊο καὶ δογματικὸ τρόπο τὴν ἀρχὴ μὲ τὸ τέλος παρουσιάζοντας αὐτὴ τὴν κυκλικὴ πορεία ὡς φυσικὴ σειρὰ τῶν πραγμάτων.

Αὐτὴ ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη φαίνεται ὅτι εἶχε ἐληρέσει σημαντικὰ ἓνα μεγάλο, ἀλλὰ μὲ μεταφυσικὴ σκέψη ἱστορικό, τὸν πατέρα τῆς Ἱστορίας, τὸν Ἡρόδοτο. Δὲν ἔχει σημασία ὅτι ὁ Ἡρόδοτος εἶναι περισσότερο ἓνας ἐμπειρικὸς παρατηρητὴς τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων· ἀντιθέτως, ἡ ἀνθρώπινη ἐμπειρία ἐπιβεβαίωσε μὲ δραματικὸ τρόπο τὴν ταυτότητα ἀρχῆς καὶ τέλους, γενέσεως καὶ φθορᾶς. Γι' αὐτὸ πιστεύω ὅτι οἱ διαπιστώσεις τοῦ Ἡροδότου περὶ τῆς ἀνθρώπινης μοίρας πρέπει νὰ ἐνταχθοῦν ἐξ ἴσου στὸν ἰωνικὸ ὀρθολογισμό, ὅσο καὶ στὴν μεταφυσικὴ πίστη του. Θὰ ἴεγα μᾶλλον ὅτι ἡ ἐμπειρία ὑπηρετεῖ τὴν πίστη. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι γιὰ τὸν Ἡρόδοτο αὐτὴ ἡ κυκλικὴ κίνησις τῆς ζωῆς ἀπὸ τὴν γένεσις στὴν φθορὰ ἐπικυρώνεται καὶ διαφυλάσσεται μὲ μεγαλειώδη καὶ φοβερὸ τρόπο ἀπὸ τοὺς θεοὺς. Τὰ πρόσωπα ποὺ μὲ τὴν ζωὴ τους, τὴν ἀκμὴ καὶ τὴν παρακμὴ τους, τὴν ἄνοδο καὶ τὴν πτῶσι τους, ἐπιβεβαιώνουν τὴν κυκλικὴ κίνησις τῆς ζωῆς, δὲν εἶναι τυχαῖα πρόσωπα· εἶναι πρόσωπα ποὺ δημιουργοῦν τὴν ἱστορία· πρόκειται γιὰ τοὺς ἀσιάτες μονάρχες, Κύρο, Κροῖσο, Καμβύση, Ξέρξη, Δαρεῖο· τοὺς Ἑλλήνες τυράννους, Πολυκράτη, Πεισιστρατίδης ἢ ἄλλα ισχυρὰ

9. *Πᾶσα σὰρξ χρότος καὶ πᾶσα δόξα ἀνθρώπου ὡς ἄνθος χρότου· ἐξηράνθη ὁ χρότος καὶ τὸ ἄνθος ἐξέπεσεν, τὸ δὲ ῥῆμα τοῦ θεοῦ ἡμῶν μένει εἰς τὸν αἰῶνα.* Τὸ χωρίο αὐτὸ ἐπαναλαμβάνει ἀργότερα ὁ ἀπόστολος Πέτρος στὴν Α' Ἐπιστολή του (1.24).

πρόσωπα, Κανδαύλη, Γύγη, Μαρδόνιο, Μιλτιάδη. Ἡ ζωὴ αὐτῶν τῶν προσώπων διαγράφει μιὰ πορεία ἀνοδική· ἔχουν δύναμη, πλοῦτο, εὐτυχία, ἀλλὰ μέχρι πότε καὶ ὡς ποῦ; Ἡ πορεία κάποτε εἶναι ἀναγκαῖο, εἶναι νομοτελειακὰ ἀπαραίτητο νὰ σημειώσει τὴν κάμψη ποῦ θὰ τὴν ὀδηγήσει ξανὰ ἐκεῖ ἀπὸ ὅπου ξεκίνησε. Τὸ ἀπολύτως σημαντικὸ εἶναι ὅτι ἀναστροφή τῆς καθοδικῆς πιά πορείας δὲν ὑπάρχει. Γιατὶ αὐτὸς ποῦ θὰ σημειώσει τὸ σημεῖο καμπῆς, τὸ σημεῖο ἀπὸ τὸ ὁποῖο θὰ ἀρχίσει ἡ ὁλοκληρώση τοῦ κύκλου, δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν θεὸ ἢ κάτι ποῦ ὁ θεὸς θὰ στείλει: ἓνα ὄνειρο, ἓνας χρησμός. Ἡ πτώση ὅμως καὶ ἡ παρακμὴ γίνονται μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε νὰ παρουσιάζονται ἀπολύτως δικαιολογημένες. Εἶναι σὰν τὸ βέλος τῆς ζωῆς τους, ἀφοῦ ἐκτοξεύθηκε καὶ ἀνέβηκε ψηλά, νὰ προσέκρουσε ξαφνικὰ σὲ κάτι ἀδιαπέραστο καὶ νὰ ἀναγκάσθηκε ἔτσι νὰ ἀλλάξει τὴν πορεία του καὶ νὰ κατευθυνθῇ πιά πρὸς τὰ κάτω. Δὲν χρειάζεται κάποια ἰδιαίτερη κίνηση τοῦ ἀνθρώπου· ἡ ἴδια ἡ πορεία τῆς ζωῆς του εἶναι ἐπαρκὴς δικαιολογία¹⁰.

Ἀνάλογες σκέψεις ἐκφράζει ἀργότερα ἓνας ἐκκλησιαστικὸς συγγραφέας, ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ὁ ὁποῖος βεβαίως συνεπικουρεῖται στὴν σκέψη του καὶ ἀπὸ τὴν χριστιανικὴ διδασκαλία περὶ ματαιότητος τῶν ἐγκοσμίων. Σ' ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν ὑπ' ἀριθμ. 14 ἐπιστολὴ του, κάνει κι αὐτὸς λόγο γι' αὐτὸν τὸν κύκλο τῆς ζωῆς: Ἀλλὰ κύκλος τις τῶν ἡμετέρων περιτρέχει πραγμάτων, ἄλλοτε ἄλλας ἐπὶ μιᾷς ἡμέρας πολλάκις, ἔστι δ' ὅτε καὶ ὥρας, φέρων μεταβολὰς καὶ αὔραις μᾶλλον ἐστὶ πιστεῦειν οὐχ ἰσταμέναις, καὶ νηὶς ποντοποροῦσης ἴχνησι, καὶ νυκτὸς ἀπατηλοῖς ὀνείρασι, ὧν πρὸς ὀλίγον ἢ χάρις, καὶ ὅσα κατὰ ψαμάτων παῖδες τυποῦσι παίζοντες, ἢ ἀνθρώπων εὐήμερίᾳ¹¹.

Ἄς θυμηθοῦμε βεβαίως καὶ τὸν Βιτσέντζο Κορνάρο ποῦ στὸν Ἑρωτόκριτο μὲ τὶς πρῶτες λέξεις τοῦ ποιήματος μᾶς δίνει ἀμέσως τὶς αἰτίες, οἱ ὁποῖες τὸν παρῆλθον νὰ γράφει τὴν ἱστορία τοῦ Ἑρωτοκρίτου καὶ τῆς Ἀρετούσας:

*Τοῦ κύκλου τὰ γυρίσματα π' ἀνεβοκατεβαίνουν
καὶ τοῦ τροχοῦ π' ὥρες ψηλὰ κι ὥρες στὰ βάθη πιαίνουν.*

Ἄς μεταφερθοῦμε ὅμως πάλι στὴν ἀρχαιότητα, καί, πάλι σ' ἓνα ποιητὴ, τὸν δημιουργὸ τῆς τραγωδίας, τὸν Αἰσχύλο. Ὁ Αἰσχύλος παρατηρεῖ, μέσα ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴ πίστι καὶ αὐτός, τὴν πτώση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν παρακμὴ του. Τὴν βλέπει μέσα ἀπὸ τὴν προοπτικὴ ποῦ τοῦ χαρίζει ἡ διαδοχὴ τῶν γενεῶν. Ἡ ἄποψή του δὲν εἶναι πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ τοῦ Ἡροδότου. Καθὼς παρατηρεῖ

10. Γι' αὐτὲς τὶς ἀντιλήψεις τοῦ Ἡροδότου βλ. W. W. How-J. Wells, *A Commentary on Herodotus*, vol. I, Oxford 1928, σ. 48-49, Δ. Μαρωνίτης, *Ἡρόδοτος. Εἰσαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια*, τόμ. Α', Ἀθῆνα 1964, σ. 103 ἐξ., ιδίως 105-7, Peter Frisch, *Die Träume bei Herodot*, Meisenheim 1968.

11. Migne vol. 35, p. 881.19. Πρβ. καὶ Σμωνίδου ἀπ. 16 PMG: *ὥκεια γὰρ οὐδὲ τανυπτεροῦγον μινίας / οὕτως ἃ μετὰστασις*.

τοὺς ἰσχυροὺς βασιλικοὺς οἴκους νὰ ἀκμάζουν καὶ νὰ παρακμάζουν, τὸν Ἀγαμέμνονα νὰ ἐπιστρέφει ἀπὸ τὴν Τροία νικητὴς καὶ τροπαιοφόρος καὶ νὰ πέφτει ἄψυχος ἀπὸ τὸ φονικὸ χέρι τῆς συζύγου του καὶ κατόπιν τοὺς πρὸς τὸ παρὸν κυρίαρχους Κλυταιμῆστρα καὶ Αἰγίσθο νὰ ὀδεύουν πρὸς τὸ τέλος ποὺ τοὺς ἐπιφυλάσσει ὁ Ὀρέστης, ὁ ποιητὴς κατανοεῖ τὸν ρυθμὸ τοῦ κόσμου καὶ τὸν διδάσκει καὶ σὲ μᾶς. Τὴν τήρηση αὐτοῦ τοῦ ρυθμοῦ ἐπιβλέπει, ἂν δὲν ἐπιβάλλει, ὁ θεός. *Δαιμόνων δέ που χάρις βίαιος* γράφει ὁ Αἰσχύλος στὸν *Ἀγαμέμνονα* (182). Ἡ χάρις τοῦ θεοῦ ἐκδηλώνεται μὲ βίαιο τρόπο, ἡ βία εἶναι κι αὐτὴ ἔκφραση τῆς χάρις τοῦ θεοῦ, γιατί ἔχει κάποιον σκοπὸ ἀνώτερο: νὰ ἀποκαταστήσει τὴν τάξη ποὺ διασαλευθῆκε. Ἡ φθορὰ τῶν ἀνθρώπων, ἡ καταστροφή μερικῶν ἀνθρώπων, ἔχει τὰ εὐεργετικὰ τῆς ἀποτελέσματα στὸ σύνολο τῆς ἀνθρωπότητας, γιατί βεβαίως ὁ ἄνθρωπος ὡς ἄτομο καὶ ἡ ἀνθρωπότητα ὡς σύνολο προχωρεῖ καὶ προοδεύει μέσα ἀπὸ συμφορὰς καὶ πάθη¹². Τὸ *πάθει μάθος* εἶναι τὸ μέγιστο μάθημα ποὺ οἱ θεοὶ δίνουν στοὺς ἀνθρώπους. Μέσα ἀπὸ τὸν θάνατο καὶ τὴν καταστροφή, τὴν ἡθικὴ καὶ φυσικὴ φθορὰ, ξεπηδᾷ ἡ ἐλπίδα, ὁ Ὀρέστης, ποὺ θὰ συνεχίσει σωστὰ τὴν ζωὴ.

Ἀκολουθῶς θὰ ἀναφερθῶ σὲ κάποια παραδείγματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα πιστεύω ὅτι συνάγονται πληρέστερα συμπεράσματα. Τὸ πρῶτο ἀφορᾷ σ' ἓνα γεγονός ποὺ τοποθετεῖται ἐν μέρει στὴν περιοχὴ τοῦ μύθου, ἐν μέρει στὴν περιοχὴ τῆς ἱστορίας. Πρόκειται γιὰ τὸν μεγάλο κατακλυσμὸ, ὁ ὁποῖος περιγράφεται σὲ κείμενα πολλῶν μεσογειακῶν κυρίως λαῶν, ὅπως στὴν Παλαιὰ Διαθήκη τῶν Ἑβραίων, τὸ ἔπος τοῦ Γκιλγκαμές τῶν Βαβυλωνίων, καὶ βεβαίως σὲ ἀρκετὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ κείμενα μὲ τὸν μῦθο τοῦ Δευκαλίωνος¹³. Ὁ κατακλυσμὸς αὐτός, ἓνα φυσικὸ φαινόμενο, ποὺ προκάλεσε ἀνυπολόγιστες φυσικὲς καταστροφὲς καὶ λίγο ἔλειψε νὰ ἐξαφανίσει τὸ ἀνθρώπινο εἶδος, συνδέεται –κι αὐτὸ εἶναι ἐνδιαφέρον– μὲ παράλληλη ἡθικὴ φθορὰ τῶν ἀνθρώπων¹⁴ ἢ μὲ ἀπόφαση τῶν θεῶν νὰ ἐξαλείψουν τὸ ἀνθρώπινο εἶδος, ἐπειδὴ οἱ ἄνθρωποι εἶχαν γίνεи πολλοὶ καὶ ἦταν ἐνοχλητικοὶ γιὰ τοὺς θεοὺς ἢ ἀσεβεῖς¹⁵. Αὐτὴ ἡ ἡθικὴ φθορὰ τῶν ἀνθρώπων εἰκονίζεται ἀπὸ τὸν Ἡσίοδο ὡς βαθμιαία ἡθικὴ κατὰπτωση στὴν γνωστὴ ἱστορία τῶν πέντε γενῶν (*Ἔργα* 109-201), ἀλλὰ ὑπάρχει καὶ σὲ

12. Βλ. M. W. Knox, *The heroic temper*, Berkeley 1964, σ. 4.

13. Π. Δ. (μετ. Ο'), *Γένεσις* 9.11 ἐξ. Γκιλγκαμές, 11η πινακίς N. K. Sanders, *Τὸ ἔπος τοῦ Γκιλγκαμές*, Ἀθήνα 1977, σ. 121 ἐξ. (ἑλλην. Μέν. Π. Ροδάκης) Ἀπολλόδ. Βιβλ. 1.7.2. Βλ. σχετικὰ W. Burkert, *Ἀρχαῖος Ἑλληνικὸς Πολιτισμός. Ἡ ἐπίδραση τῆς Ἀνατολῆς*, Ἀθήνα 2003, σ. 136-7 καὶ 152 ἐξ.

14. Π. Δ. *Γένεσις* 9.11: *ἐφθάρη δὲ ἡ γῆ ἐναντίον τοῦ θεοῦ καὶ ἐπλήσθη ἡ γῆ ἀδικίας*, 9.12: *κατέφθειρεν πάντα σάρξ τὴν ὁδὸν αὐτοῦ ἐπὶ τῆς γῆς*.

15. Αὐτὸ μποροῦσε νὰ γίνεи καὶ μὲ ἄλλους τρόπους, ὅπως π.χ. μὲ πόλεμο: βλ. *Κύπρια* ἀπ. 1 Allen. Πρβ. Σχ. εἰς Ὅμ. Α 5: *φασὶ γὰρ τὴν γῆν βαρουμένην ὑπ' ἀνθρώπων πολυπληθείας, μηδεμιᾶς ἀνθρώπων οὔσης εὐσεβείας, αἰτήσαι τὸν Δία κουφισθῆναι τοὺς ἄχθους*.

ἀφηγήσεις ἄλλων λαῶν, ὅπως π.χ. τῶν Ἑβραίων, τῶν Περσῶν καὶ τῶν Ἰνδῶν¹⁶. Σ' αὐτοὺς τοὺς μύθους ἡ παρακμὴ καὶ ἡ φθορὰ συνδέονται ἀμέσως καὶ σαφῶς μετὰ τὴν ἀναγέννηση, τὴν ἀνανέωση καὶ τὴν βελτίωση τῆς ζωῆς, ποὺ θὰ προέλθει ἀπ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἀκραία φθορά, καὶ δὲν ἔχει ἀφήσει ἀνεπηρέαστη οὔτε τὴν χριστιανικὴ διδασκαλία, ἡ ὁποία κάνει λόγο γιὰ τὴν Δευτέρα Παρουσία, ὁπότε ὅλα καὶ ὅλοι θὰ ἀποκατασταθοῦν στὴν σωστὴ θέση τους.

Ἐνδιαφέρον εἶναι νὰ δοῦμε τοὺς φιλοσοφικοὺς στοχασμοὺς τοῦ Πλάτωνος σχετικὰ ὄχι μόνο μ' αὐτὸν τὸν κατακλυσμὸ, γιὰ τὸν ὁποῖο χρησιμοποιεῖ ἀκριβῶς τὴν λέξη *φθορά*, ἀλλὰ καὶ γιὰ κάθε εἶδους μεγάλη καταστροφή. Κάνει λόγο γι' αὐτὸν στὸν *Τίμαιο* καὶ στοὺς *Νόμους*. Στὸν *Τίμαιο* (22) ὁ λόγος ἀνήκει στοὺς σοφοὺς ἱερεῖς τῆς Αἰγύπτου, οἱ ὁποῖοι ἀναφέρονται στὶς διάφορες καταστροφές ποὺ εἶχαν συμβῇ στὸ παρελθόν, ὄχι μόνο κατακλυσμούς, ἀλλὰ καὶ πυρκαγιές κ.λ.π. οἱ καταστροφές αὐτὲς εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ καταστραφοῦν ὄχι μόνο οἱ ἄνθρωποι, ἀλλὰ καὶ ἡ μέχρι τότε κατακτημένη γνώση. Ἔτσι λοιπόν, κατὰ τοὺς Αἰγυπτίους ἱερεῖς, οἱ Ἕλληνες ὕστερα ἀπὸ κάθε καταστροφή ἦταν ἀναγκασμένοι νὰ ξαναρχίζουν ἀπὸ τὴν ἀρχή, νὰ ξαναβρίσκουν καινούργια πράγματα, νὰ ἀνανεώνουν τὴν γνώση τους γιὰ τὴν ζωὴ καὶ τὸ σύμπαν. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο σύμφωνα μετὰ τὴν διατύπωση τῶν Αἰγυπτίων Ἕλληνες *αἰ παῖδες ἐστε, γέροντες δὲ Ἕλλην οὐκ ἔστιν... Νέοι ἐστέ τὰς ψυχὰς πάντες* (*Τιμ.* 22B). Κάτι ποὺ δὲν συμβαίνει μετὰ τοὺς Αἰγυπτίους, ἀφοῦ ἡ Αἴγυπτος δὲν ἔχει ὑποστῇ τέτοιες καταστροφές.

Σὲ ἀνάλογη βάση τοποθετεῖται ἡ σχετικὴ συζήτηση καὶ στοὺς *Νόμους* (677), ὅπου ὁ κατακλυσμὸς καὶ οἱ καταστροφές θεωροῦνται ἀπαρχὴ μιᾶς νέας ζωῆς. Κατ' ἀρχὴν αὐτὴ ἡ καινούργια ζωὴ θὰ ἦταν ἀπαλλαγμένη *τῶν ἐν τοῖς ἅστεσι πρὸς ἀλλήλους μηχανῶν εἰς τε πλεονεξίας καὶ φιλονεικίας καὶ ὁπόσ' ἄλλα κακουργήματα πρὸς ἀλλήλους ἐπινοοῦσιν* (*Νόμ.* 677B). Φυσικὰ μετὰ τὸν καιρὸ μαζὶ μετὰ τὴν πρόοδο ἡ φθορά, ἡ ἡθικὴ κυρίως, θὰ ἐπανεγκατασταθῇ: *οὐκοῦν ἐξ ἐκείνων τῶν διακειμένων οὕτω τὰ νῦν γέγονεν ἡμῖν ξύμπαντα, πόλεις τε καὶ πολιτεῖαι καὶ τέχναι καὶ νόμοι, καὶ πολλὴ μὲν πονηρία, πολλὴ δὲ καὶ ἀρετὴ* (*Νόμ.* 678A). Μακροπρόθεσμα λοιπὸν δὲν ὑπάρχει φθορά, ἀλλὰ συνέχεια καὶ ἀνανέωση τῆς ζωῆς μέσῳ τῆς φθορᾶς. Αὐτὴ ἡ διαπίστωση πρέπει νὰ μᾶς κάνει σοφότερους καὶ πιὸ διστακτικοὺς, ὅταν κρίνομε τὴν γενικὴ πορεία τῆς ἀνθρωπότητας.

Μερικὲς φορὲς μάλιστα καὶ σὲ ἀπολύτως προσωπικὸ ἐπίπεδο μιὰ ἀτυχία, μιὰ προσωπικὴ καταστροφή μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει τὴν ἀρχὴ ἐνὸς νέου ξεκινήματος. Αὐτὸ οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες τὸ εἶχαν διατυπώσει μετὰ μιὰ παροιμία σ' ἓναν ὀξύμωρο συνδυασμὸ λέξεων: *εἰ μὴ ταχέως ἀπολοίμεθα, οὐκ ἂν ἐσώθμεν* (CPG τ.

16. Βλ. R. Roth, «Der Mythos von den Menschengeschlechtern und die indische Lehre von den vier Weltaltern», *Hesiod* (ed. E. Heisch), 450-470.

3, σ. 396). Ἐφαρμογὲς αὐτῆς τῆς παροιμίας συναντᾶμε σὲ διάφορες ἀφηγήσεις καὶ σὲ διάφορα κείμενα¹⁷. Οἱ περισσότερες μαρτυρίες αὐτῆς τῆς παροιμίας τὴν συνδέουν μὲ τὸν Θεμιστοκλῆ, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν δύσκολη περίοδο τῆς ζωῆς του, κατηγορούμενος γιὰ προδοσίαν, καταδικάσθηκε σὲ θάνατον καὶ ἔτσι καταδικωκόμενος καὶ μὲ τὸ στίγμα τοῦ προδότη κατέφυγε στοὺς πρῶν ἐχθροὺς του Πέρσες, ὁ νέος βασιλιάς τῶν ὁποίων Ἀρταξέρξης τὸν δέχθηκε καὶ πολλὰς τιμὰς προσβλέποντας ἴσως σὲ μελλοντικὴ συνεργασία τοὺς ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος (Πλουτ. *Θεμ.* 29.7. πρβ. *Βασ. ἀποφθ. καὶ στρατ.* 185F, *Περὶ Ἑξορ.* 602A, *Περὶ τ. Ἀλεξ. τύχης* 328F). Μιὰ τέτοια κατάληξη βεβαίως ἡ μοίρα δὲν ἐπεφύλασσε στὸν Θεμιστοκλῆ, ὁ ὁποῖος τελείωσε τὴν ζωὴν του ἀπολαμβάνοντας μεγάλες τιμὰς καὶ ἐκτίμηση καὶ δόξα ἐξουσιάζοντας πέντε ἀσιατικὰς πόλεις. Ὅλα αὐτὰ, λοιπὸν δὲν θὰ τοῦ συνέβαιναν, ἂν δὲν εἶχε προηγουμένως πέσει στὸν γκρεμὸ τῆς καταστροφῆς. Τὰ λόγια τοῦ Θεμιστοκλῆ πρὸς τὰ παιδιά του, ὅπως τὰ παραδίδει ὁ Πλούταρχος, εἶναι: ᾧ παιδες, ἀπωλόμεθ' ἄν, εἰ μὴ ἀπωλόμεθα. Ὅσες ἀντιρροήσεις καὶ ἂν ἔχει κάποιος γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς ζωῆς τοῦ Θεμιστοκλῆ, θὰ ἤθελα ἀπλῶς νὰ σημειώσω τὴν σοφία καὶ τὴν γενικότερη ἰσχὺ τῆς παροιμίας καὶ τὸ θάρρος ποὺ μπορεῖ νὰ ἀντλήσει κάποιος σὲ δύσκολες στιγμὲς τῆς ζωῆς του σκεπτόμενος ὅτι ὅποιαδήποτε δυσχέρεια, ἀκόμη καὶ καταστροφή, μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει ἀφετηρίαν πρὸς νέες ἐπιτυχίες. Ἡ ζωὴ δὲν εἶναι οὔτε μόνο κατήφορος οὔτε μόνο ἀνήφορος· ἡ ζωὴ εἶναι κύκλος.

Θὰ ἀναφερθῶ ἀκολούθως σὲ μιὰ μυθικὴ ἀφήγηση γιὰ ἓνα φανταστικόν, ἐξαίσιον καὶ θαυμαστὸ πουλί, τὸν φοῖνικα, ὁ ὁποῖος ἐγίνε σύμβολο τῆς ἀναγεννήσεως καὶ τῆς ἀνανεώσεως. Οἱ σχετικὲς ἀφηγήσεις προέρχονται ἀπὸ τὴν αἰγυπτιακὴ θεολογία, καὶ μαθαίνουμε γι' αὐτὸν ἀπὸ συγγραφεῖς ὅπως ὁ Ἑκαταῖος (*FrGrHist* 1 F 324a), ὁ Ἡρόδοτος (2. 73), ὁ Αἰλιανός (*Περὶ Ζώ.* 6. 58), ὁ Ἀχιλλεὺς Τάτιος (3. 25), ὁ Φιλόστρατος (*Βίος Ἀπολλ.* 3. 49), ὁ Νόννος (*Διον.* 40, 394 ἐξ.), ὁ Ovidius (*Metam.* 15. 392), ὁ Plin. (*Hist. Nat.* 10. 2), ὁ Tacitus (*Ann.* 6. 28), καὶ ἓνας ἀπὸ τοὺς πατέρες τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας, ὁ πάπας Ρώμης Κλήμης (*Πρὸς Κορ.* 1. 25-6). Σύμφωνα λοιπὸν μ' αὐτὲς τὶς πληροφορίες ὁ φοῖνικας ζῇ πάρα πολλὰ χρόνια, τουλάχιστον πεντακόσια, καὶ ὅταν προαισθανθῇ τὸ τέλος τῆς ζωῆς του κατασκευάζει μιὰ φωλιά ἀπὸ λίβανον, σμύρνα καὶ ἄλλα ἀρωματικὰ φυτὰ καὶ ἐκεῖ πεθαίνει· ἀπὸ τὸ νεκρὸ σῶμα του ὅμως γεννιέται ἄλλο πουλί, τὸ ὁποῖο ὅταν ἀποκτήσῃ φτερὰ καὶ δύναμις παίρνει τὴν φωλιά, ἡ ὁποία πιά τυλίγει τὸν νεκρὸ πατέρα του, καὶ τὴν μεταφέρει στὴν Αἴγυπτον στὸν βωμὸ τοῦ Ἡλίου στὴν Ἡλιούπολιν τῆς Αἰγύπτου, ὅπου ὁ φοῖνικας ἐτιμᾶτο ἰδιαίτερως. Παραθέτω τὴν συντομότερη ἀπ' αὐτὲς τὶς ἀναφορὰς, τοὺς πέντε στίχους τοῦ Νόννου ποὺ ἀναφέρονται σ' αὐτὴν τὴν ἱστορίαν (*Διον.* 40. 394):

17. Βλ. Πολυβ. 38.18.12, Μενάνδρ. ἀπ. 644 PCG, τ. VI 2 (= Koerte).

καὶ ξύλα κηώντα φέρων γαμψώνυχι ταρσῶ
 χιλιέτης σοφὸς ὄρνις ἐπ' εὐδωμῶ σέο βωμῶ
 φοῖνιξ, τέρμα βίοιο φέρων αὐτόσπορον ἀρχήν,
 τίκεται ἰσοτύποιο χρόνου παλινάγρετος εἰκῶν,
 λύσας δ' ἐν πυρὶ γῆρας ἀμείβεται ἐκ πυρὸς ἥβην.

καὶ ξύλα μυρωδάτα φέρονοντας μὲ τὰ γαμψώνυχια πόδια του
 τὸ σοφὸ χιλιόχρονο πουλὶ στὸν εὐωδιαστὸ βωμὸ σου,
 ὁ φοῖνικας, ποὺ τῆς ζωῆς του τὸ τέλος εἶναι καὶ αὐτογέννητη ἀρχή,
 γεννιέται τὴν ἴδια στιγμὴ ὁμοίος ὅπως καὶ πρῖν,
 καὶ ἀφοῦ κάψει μέσ' στὴ φωτιά τὰ γηρατειὰ τ' ἀλλάζει μὲ τὰ νιάτα.

Μεταγενέστερη καὶ περισσότερο γνωστὴ παραλλαγὴ τῆς ἱστορίας αὐτῆς λέει ὅτι ὁ φοῖνικας ἐρχόταν στὸ τέλος τῆς ζωῆς του στὴν Αἴγυπτο καὶ καιγόταν στὸν βωμὸ καὶ ὅτι ἀπὸ τὶς στάχτες του γεννιόταν ὁ νέος φοῖνικας. Αὐτὴ ἡ ἐξαιρετικὰ συμβολικὴ ἱστορία, ποὺ γιὰ τοὺς ἀρχαίους Αἰγυπτίους ἦταν μέρος τῆς πίστεώς τους, κατέστησε τὸν φοῖνικα κατ' ἐξοχὴν σύμβολο τῆς ἀναγεννήσεως καὶ τῆς νέας ἀρχῆς. Δὲν πρέπει νὰ εἶναι τυχαῖο ὅτι ἡ ἱστορία τοῦ φοῖνικα σχετίσθηκε μὲ τὸν ἥλιο¹⁸. ὁ ἥλιος εἶναι ἡ καθημερινὴ ἀπολύτως οἰκεία ἀπόδειξη τῆς ἀναγεννήσεως μέσα ἀπὸ τὴν φθορὰ καὶ τὸ σκοτάδι τῆς νύχτας· τὴν ζοῦμε ὅλοι 365 φορὲς τὸ χρόνο ἀλλὰ αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ καθημερινότητά ἀφαιρεῖ ἴσως λίγο ἀπὸ τὸ μεγαλεῖο της. Αὐτὴ ἡ συνεχὴς κίνηση τῆς γῆς ἀπὸ τὸ φῶς σκοτάδι καὶ ἀντιστρόφως νομίζω ὅτι στὴν ἀπλότητά της περικλείει ὅλο τὸ μέγεθος τῆς σοφίας τῆς δημιουργίας. Ὁ φοῖνικας βέβαια, λόγῳ ἀκριβῶς τοῦ μεγάλου συμβολισμοῦ ποὺ περικλείει, χρησιμοποιήθηκε πολλὰ φορὲς ὡς σύμβολο τῆς ἀναγεννήσεως, ἰδίως τῆς ἀναγεννήσεως ποὺ ἔρχεται ὕστερα ἀπὸ μεγάλη φθορὰ. Τὸν χρησιμοποίησε καὶ ὁ χριστιανισμὸς καὶ φυσικὰ σὲ κρίσιμες περιόδους τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας ἀνακλήθηκε στὴν μνήμη γιὰ νὰ συμβολίσαι τὴν ἐπιδιωκόμενη ἀναγέννηση. Ἔτσι ἦταν σύμβολο τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας καὶ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση ὁ Καποδίστριας τὸν χρησιμοποίησε στὰ νομίσματα τοῦ νέου ἐλληνικοῦ κράτους, τοὺς περίφημους «φοῖνικες». Φυσικὸ ἦταν βεβαίως ὁ φοῖνικας νὰ ἔχει τὴν ἀτυχία νὰ χρησιμοποιηθῇ καὶ σὲ ψευδεπίγραφες ἢ κατὰ φαντασίαν ἀναγεννήσεις.

Καὶ ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη λοιπὸν καὶ ἡ πραγματικὴ ζωὴ καὶ ἡ μυθικὴ φαντασία μᾶς ὁδηγοῦν νὰ κατανοήσουμε ὅτι αὐτὸς ὁ ἀένας κύκλος τῆς ζωῆς εἶναι μιὰ συνεχὴς κίνηση ἀπὸ τὸ σὺν στὸ πλὴν, ἀπὸ τὸ θετικὸ στὸ ἀρνητικὸ, ἀπὸ τὴν γένεση στὴν φθορὰ. Δὲν μπορεῖ ποτὲ ἡ φθορὰ νὰ εἶναι μόνιμη, ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγει ἐπίσης ὅτι ἡ ἀσφαλὴς κατάληξη τῆς γενέσεως εἶναι ἡ φθορὰ. Αὐτὸς εἶναι ὁ ρυθμὸς τοῦ κόσμου καὶ πρέπει νὰ τὸν μάθουμε σωστά. Ἡ φθορὰ

18. Βλ. τὰ ἀνωτέρω ἀναφερθέντα κείμενα.

εἶναι, πιστεύω, τὸ ἄλλο πρόσωπο τοῦ θεοῦ. Φυσικὰ δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ σκεπτόμαστε τὴν μία καὶ μεγάλη φθορά. Γύρω μας καθημερινὰ συμβαίνουν μικρὲς γενέσεις καὶ μικρὲς φθορὲς, τμήματα τῆς πραγματικῆς ζωῆς μας. Ἐξ ἄλλου πόσες τέτοιες μικρὲς ἢ μεγάλες φθορὲς δὲν βάθυναν τὴν γνώση μας καὶ τὸ συναίσθημά μας, τὸ δικό μας προσωπικὸ ἢ τὸ συνολικὸ τῆς ἀνθρωπότητος;

Τελειώνοντας θὰ δώσω τὸν λόγο στὸν ποιητὴ ποὺ ξερεῖ νὰ χρησιμοποιεῖ τὶς λέξεις καλύτερα, ποὺ γνωρίζει τὴν φθορὰ καλύτερα καὶ τὴν ζῇ πιδ δημιουργικά. Εἶναι οἱ γνωστοὶ στίχοι τοῦ Παλαμᾶ ἀπὸ τὸν Δωδεκάλογο τοῦ Γύφτου, Λόγος *Η'* Προφητικός.

Ὅσο νὰ σὲ λυπηθῇ
τῆς ἀγάπης ὁ θεός,
καὶ νὰ ξημερώσῃ μὴν ἀυγή,
καὶ νὰ σὲ καλέσῃ ὁ λυτρωμός,
ὦ Ψυχὴ παραδαρμένη ἀπὸ τὸ κρίμα!
Καὶ θ' ἀκούσης τὴ φωνὴ τοῦ λυτρωτῆ,
θὰ γδυθῇς τῆς ἀμαρτίας τὸ ντύμα,
καὶ ξανὰ κυβερνημένη κι ἀλαφρὴ
θὰ σαλέψῃς σὰν τὴ χλόη, σὰν τὸ πουλί,
σὰν τὸν κόρφο τὸν γυναικείο, σὰν τὸ κύμα,
καὶ μὴν ἔχοντας πιδ κάτου ἄλλο σκαλὶ
νὰ κατακυλίσῃς πιδ βαθιὰ
στοῦ κακοῦ τὴ σκάλα,
γιά τ' ἀνέβασμα ξανὰ ποὺ σὲ καλεῖ
θὰ αἰστανθῇς νὰ σοῦ φυτρώνουν, ὦ χαρά!
τὰ φτερά,
τὰ φτερά τὰ πρωτινά σου τὰ μεγάλα!

Ὁ ρυθμὸς τοῦ κόσμου εἶναι αὐτός. Τὸν ἐκφράζουν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ ὁ νεώτερος ποιητὴς μας καὶ ὁ ἀρχαῖος ἱστορικός μας. Μόνο ποὺ ὁ Ἡρόδοτος ἐπικεντρώνει τὴν προσοχή του στὸ ὕψιστο σημεῖο τῆς ἀκμῆς, μετὰ τὸ ὁποῖο ἀρχίζει ἡ κάθοδος, ἐνῶ ὁ Παλαμᾶς στὸ ἔσχατο σημεῖο τῆς πτώσεως, μετὰ τὸ ὁποῖο ἀρχίζει ἡ ἀνοδος. Ὁ κύκλος ὅμως εἶναι ὁ ἴδιος. Ὡς περεὶ κύκλῳ περιόντα, μὲ τὰ λόγια τοῦ Πλάτωνος (Φαίδ. 72B 2).